

Михайло ГАВРИЛЮК,

orcid.org/0000-0003-4533-2407

аспірант кафедри етнології та історії України

Українського державного університету імені Михайла Драгоманова,

учасник бойових дій

(Київ, Україна) *pamamisha@gmail.com*

Людмила ІВАНОВА,

orcid.org/0000-0003-0695-9813

кандидат історичних наук,

професор кафедри історії та етнології України

Українського державного університету імені Михайла Драгоманова

(Київ, Україна) *ludmylaivanova@ukr.net*

КОМПАРАТИВНИЙ АНАЛІЗ МОВНОГО ПИТАННЯ У СВІТОГЛЯДНИХ НАРАТИВАХ УКРАЇНСЬКИХ ВЧЕНИХ М. ДРАГОМАНОВА ТА О. КОНИСЬКОГО

Мова сприяє усвідомленню протистояння українських інтелектуалів XIX ст. мовному нівелюванню і теорії Російської імперії триєдності, провінційності та вторинності які культивувалися проти українського народу. Політика уніфікації та маргіналізація українства в Російській імперії зазнала спротиву у середовищі нащадків козацько-старшинської еліти і, зрештою, стала стимулом до розвитку українського модерного руху та зміцнення мовного ґрунту. Серед провідних діячів українського відродження варто відзначити імена М. Драгоманова та О. Кониського, які мали полярні погляди у царині політичного напрямку відродження, але в окремих питаннях українського модерного руху були однодумцями. Передусім представник культурницького еволюціонізму О. Кониський намагався усіма доступними засобами утвердити знакову роль мови у суспільних процесах. Прикметно, що О. Кониський, вважав, що українська мова повинна здобути визнання на законодавчому державному рівні в Російській імперії. Це знайшло своє відображення, насамперед, у різноманітні правових документів, що були ним подані до петербурзького політикуму: петиції, відозви, оголошення. Зі свого боку, М. Драгоманов запропонував концепт імплементації української мови в політичне та освітнє життя народу. Характерно, що мову цей український діяч трактував як явище суспільне, яке не може існувати окремо від державотворчих і соціальних процесів. Значення мови у європейській етноспільноті та всіх її формотвореннях для М. Драгоманова залишилося знаковою рисою у публічній діяльності. Мовна проблема для українського сьогодення досі лишається актуальною та потребує нагального вирішення. Необхідно врахувати тяжкий посттравматичний спадок минулого. Адже боротьба за українську мову тотожна боротьбі за державність української нації. Опалюючи мову корінної нації та національну пам'ять, російські токсичні наративи були спрямовані на нівеляцію національної особності та перетворювали українця на керованого малороса, що ставав гібридом.

Ключові слова: українська мова, самоідентифікація, О. Кониський, М. Драгоманов, методологія, національна ідентичність, історико-географічний край, національне питання, освіта, дослідження.

Mykhailo HAVRYLIUK,

orcid.org/0000-0003-4533-2407

Postgraduate (PhD) student at the Department of Ethnology and History of Ukraine

Mykhailo Dragomanov Ukrainian State University,

a participant in hostilities

(Kyiv, Ukraine) *pamamisha@gmail.com*

Liudmyla IVANOVA,

orcid.org/0000-0003-0695-9813

Ph.D. History Sciences,

Professor at the Department of History and Ethnology of Ukraine

Mykhailo Dragomanov Ukrainian State University

(Kyiv, Ukraine) *ludmylaivanova@ukr.net*

**COMPARATIVE ANALYSIS OF THE LANGUAGE ISSUE
IN THE WORLDVIEW NARRATIVES OF UKRAINIAN SCIENTISTS
M. DRAHOMANOV AND O. KONYSKY**

The language contributes to the awareness of the opposition of Ukrainian intellectuals of the 19th century. language leveling and the theory of the Russian Empire of triunity, provinciality and secondaryness which were cultivated against the Ukrainian people. The policy of unification and marginalization of Ukrainianness in the Russian Empire was opposed by the descendants of the Cossack-starshin elite and, in the end, became an incentive for the development of the Ukrainian modern movement and the strengthening of the linguistic base. Among the leading figures of the Ukrainian revival, it is worth noting the names of M. Drahomanov and O. Konysky, who had polar views in the realm of the political direction of the revival, but were like-minded on certain issues of the Ukrainian modern movement. Above all, the representative of cultural evolutionism, O. Konyskyi, tried by all available means to confirm the significant role of language in social processes. It is noteworthy that O. Konyskyi believed that the Ukrainian language should gain recognition at the legislative state level in the Russian Empire. This was reflected, first of all, in the variety of legal documents that he submitted to the St. Petersburg political community: petitions, appeals, announcements. For his part, M. Drahomanov proposed the concept of implementing the Ukrainian language in the political and educational life of the people. It is characteristic that this Ukrainian figure interpreted language as a social phenomenon that cannot exist separately from state-building and social processes. The importance of language in the European ethno-community and all its forms remained for M. Drahomanov a significant feature in public activity. The language problem for today's Ukrainians still remains relevant and needs an urgent solution. It is necessary to take into account the heavy post-traumatic legacy of the past. After all, the struggle for the Ukrainian language is identical to the struggle for the statehood of the Ukrainian nation. Burning the language of the indigenous nation and the national memory, Russian toxic narratives were aimed at leveling the national identity and turning the Ukrainian into a controlled Little Russian who became a hybrid.

Key words: Ukrainian language, self-identification, O. Konyskyi, M. Drahomanov, methodology, national identity, historical and geographical region, national question, education, research.

Постановка проблеми. За твердженням німецького вченого, просвітителя, фольклориста Й.-Г. Гердера, мова була і є «основною прикметою роду, тим, що пов'язувало сім'ю, знаряддям суду, героїчною піснею про звияги батьків і їхнім голо- сом із могили» (Гердер: 40). Отже, мова – головна ознака національності, яка віками вдосконалю- вається етноспільнотою. Втрата мови у більшості випадків призводить до загибелі цілого світу нації. Українофіли та громадівці XIX ст. це прекрасно усвідомлювали. Тому питання мови в контексті українського відродження було особливо чутливо проблемою і потребувало титанічних зусиль у протистоянні політиці зросійщення петербурзької адміністрації. Зрештою, мовне питання в Україні в другій половині XIX ст. набуло суто політичного звучання. За пересторогою київського генерал- губернатора М. Аненкова визнання «малоросій- ського наречія» окремою мовою давало підставу українцям вимагати для себе автономії, тобто від- новлення принаймні власних державних інститу- цій (Іванова: 169).

Нині триває процес політизації українського модерного руху, а причиною цього є посттравма- тично-історичний радянський період, коли Укра- їна перебувала в межах Червоної імперії. Наративи концепції українських інтелектуалів, які поклали свої сили для ствердження мови досі залиша- ються актуальними. Адже боротьба за українську державність продовжується з одвічним ворогом, який шляхом приниження культури, ідентифікую-

чих механізмів для етносів, нищення української державницької ідеї прагне колонізувати спочатку мислення українців, а згодом – і їхньої території.

Аналіз досліджень. Мовною проблематикою у розрізі національного руху XIX ст. займалися дослідники: О. Казакевич, яка відзначила спроби впровадження мови корінної нації громадівцями у суспільний простір, та Л. Іванова, яка визна- чила домінантне місце української мови під час творення національного руху у XIX ст. Окремі мовні сюжети мови та її актуальності у зазначе- ний період досліджував Р. Сольчаник. Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії були предметом інтересу В. Шандри, вона проа- налізувала політичні ножиці, якими перерізали на законодавчому рівні не тільки мову, а й феномен її існування (Шандра: 7-9). Директор Інституту укра- їнської мови П. Гриценко підняв проблематику реалізації української мови та її стандартизації у XIX ст. В умовах протистояння інтелігенції росій- ській імперській політиці та її полярності, викрис- талізовувалась етномовна та політична свідомість українців. Борці за усталення мови в народі, на думку професора П. Гриценка, долали поняття надлишковості української мови, яке нав'язував російський політикум (Гриценко: 39-40).

Мета статті: дослідити рубіж світоглядних позицій М. Драгоманова та О. Кониського щодо мовного питання. Розмежувати значення мови у побудові державницьких версій М. Драгоманова та О. Кониського. Актуалізувати синхронізаційні

процеси української мови та історико-політичної парадигми.

Вступ. Вважається, що мова – це основа нації, адже саме з мови починається фундаментальне усвідомлення себе, розуміння належності до українства. У XIX ст. романтизм ідеї просвітництва, народознавство, мовна революція пробудили прагнення долучитися до модернізму, що охопив Європу. Підкріплені власним духом минувшини та національного світобачення у майбутньому, українці отримали влучну характеристику російського політикуму: *«Малоросіяни непохитні у своїй вірі»*. Мовна проблема лишається актуальною досі, адже російський світ прагне знову здобути всеохопний контроль і впливати на українське мислення та суспільство через медіапростір.

Виклад основного матеріалу. Першими кроками до стандартизації та поширення української мови серед широкого загалу міського населення стали недільні школи. Відомо, що саме через початковий рівень підготовки юних учнів і студентів членами громад відкрилася перспектива до переосмислення дій і завдань патріотичних сил. Важливо зазначити, що О. Кониський, як член Полтавської громади, стає не просто одним із рядових учителів чи активним діячем народних шкіл, а й активно сприяє поповненню матеріальної бази новостворених шкіл (Дяченко: 63). О. Кониський вважав українську книгу стежкою просвіти народу.

Дослідниця Н. Побірченко та низка інших науковців-кониськознавців акцентують на значущості О. Кониського як учителя-методиста, який постійно та систематично готував навчальні посібники й підручники для українського учнівства та студентства. Адже якісна література та підготовані українською мовою навчальні матеріали завше сприяють укріпленню духу молоді, створюють упевненість в освіті рідною мовою. О. Кониський у 1861–1862 роках публічно звертається до тих, хто прагне виховувати українців та українську націю. На сторінках журналу «Основа», який став друкованим органом інтелектуалів, ми знаходимо його слова: *«Ми думаємо... що коли в нас своя мова, то повинна бути і своя азбука – нічого за чужим приводом ходити»* (Кониський: 74). Письменник і борець за українське слово доводив пріоритетне значення українського друкованого слова у формуванні свідомості юних українців, бо уклав підручник з арифметики («Арихметика або щотниця»), а також «Українські прописи» (Інститут рукопису НАН України). Його методичні принципи роботи з учнівством і студентством мали просвітницьку мету та відродження значущості українського

слова і способів мислення. Саме тому він прагнув вже з початкової школи пояснювати необхідність навчання рідною мовою не тільки предметів гуманітарного циклу, а й математично-природничого напрямку. Безумовно, українські інтелектуали не шкодували власних сил, матеріальних можливостей та емоційної складової. Як і О. Кониський, М. Драгоманов підтримав перші недільні школи, ставши вчителем у одному з таких закладів освіти, який був заснований у жовтні 1859 року. Цей факт дозволяє проаналізувати спільні освітні фронтири діяльності двох видатних представників української національної еліти. За їхніми уявленнями, вплив на свідомість дитини, підлітка чи студента потребувала постійного зв'язку з рідною мовою та відповідним викладенням цієї ж мовою навчального матеріалу. Відомо, що М. Драгоманов під час навчання у гадяцьких та полтавських закладах освіти предмети «російського циклу» не сприймав. Навчальні результати не завжди були задовільними. Тому в дорослому віці він пропонує відсікати російський елемент в освіті, інтегрувати українську освіту в європейську. Культуру Драгоманов намагався донести через морально-етичне виховання загальною, вплинути на глобальні освітні процеси українського населення. Фактичним підтвердженням цього є його гуманістичні методи викладання, ставлення вчителя до учня та викладача до студента. Доеднавшись до освітнього процесу в недільних школах, М. Драгоманов і В. Антонович уклали підручник – «Читанку», що складалася з двох розділів: історичного та географічного. М. Драгоманову, як і О. Кониському, не були байдужі до формування мислення дітей молодшого шкільного віку, оскільки в цей період вплив навчальної літератури є архіважливим для самоусвідомлення себе народу. До того ж М. Драгоманов підтримував створення сприятливого мікроклімату у спілкуванні в аудиторний і позаробочий час. Реформаційні зерна щодо освіти, які важко сіяв попечитель Київського навчального округу – М. Пирогов – серед підлеглих під час психолого-управлінської роботи в освітніх закладах, впроваджував і Драгоманов. М. Пирогов пропонував кардинальні зміни у ставленні до учнівства та студентства (Милько: 4-8). Насамперед, він у своїх листах до директора у Полтавської гімназії та училищ закликав заглиблюватися у конфліктні ситуації та шукати компроміси. Він одним із перших педагогів-практиків вів фізичні покарання для учнів і студентів. Запропоновані заходи видатним науковцем, хірургом і педагогом внесли суспільний резонанс в освіту у Російській імперії, а послідовна діяльність щодо

двох мислителів створила ґрунт для національної справи (Милько: 4-8).

Петербурзька імперія не була зацікавлена у створенні нових осередків самостійної української думки на кшталт недільних шкіл, тому не забезпечувала необхідною матеріальною базою ці народні освітні заклади. Усі витрати лягали на плечі організаторів освіти – громадівців, а також зацікавлених осіб, самих викладачів. За таких умов крок за кроком формувалось нове бачення нової України. О. Кониський акцентував увагу прийдешнього покоління на необхідності розвивати національну культуру в його широкому розумінні: мовному, театральному, літературному, публічному вимірах. Основне світоглядне завдання українського національного руху на той період полягало у пробудженні національної самосвідомості українського народу. Ще одним проблемним питанням українського модерного руху, за візією О. Кониського є байдужість молоді до українського літературного слова. Зокрема в листі до Г. Берло «поміж рядків» він емоційно пише про свої переживання:

«Коли прийде до Вас охота почитати якусь українську книжку – скажіть Андрію Прокоповичу Кучинському, він дасть з моєї книгарні; аби тільки Ви читали. От може заохотитесь прочитати моїх «Грішників» і скажете мені їх Вашу щирю думку. Добре?»

Пишіть же до мене не вагаючись. Кожне. А тим паче Ваше, рідне слово з мого дорогого Кієва – стане мені великою радістю» (ІР НБУВ: арк. 1).

О. Кониський ілюструє мовне питання в творенні власної національної літератури у суспільному просторі. Цікаво, що важливість значення мовного питання він підносить через своєрідну персоналізацію – Великий Кобзар.

Т.Г. Шевченко у творах дослідника постає духовним символом, який не просто стає символом нації, а й пояснює важливість боротьби за майбутнє.

Спроби популяризувати твори українською мовою могли загрожувати не тільки кар'єрному зростанню, а й буквально фізичним знищенням, адже колонізаційна система не припускала навіть думки про українське відродження, а тим більш можливість реалізувати український проєкт.

Літературна українська мова, за визначенням І. Гирича, була одним із головних завдань, які ставив перед собою О. Кониський. Для мислителя Т. Шевченко уособлював новий народний напрям у літературі. Його особа постає як провідник змін у свідомості українців. Він об'єднує людей, які бажали б долучитися до модерного руху й докла-

дати усіх своїх зусиль до реалізації українського національного відродження. Варто зауважити, що вчений акцентує на одному факті: кількість прихильників Т. Шевченка та осіб, котрі прагнули долучитися до творення українського проєкту, дедалі зростала: *«Які саме люде переписували оті Шевченкові твори, я не відважу ся сказати запевне, але для мене річ певна – що переписували їх під доглядом автора, переписували з оригіналів, переписували не на те, щоб подавати до цензури і нарешити з великою осторогою про автора. Під багатьма творами, які здавали ся аби трохи «нескромними» підписано переписувачем «Стихотвореніє это въ оригиналь зачеркнуто»* (Кониський: 3).

О. Кониський філігранно подає постать Т. Шевченка через поетичне слово Кобзаря передає власний емоційний настрій, у якому наголошує на значущості тих слів для суспільства:

*Шукаючи старовини,
В мойй Україні* убогий*
Заїхав я у Чигирин...*

Український мислитель переконаний – Україна не може бути «убогою», завдяки своїй яскравій, героїчній минувшині, зокрема, козацькій добі. Безсумнівно, як О. Кониський, і Т. Шевченко прагнув донести думку про необхідність збереження, вивчення й поширення знань про тисячолітню історію українського народу, через поетичне слово, доступне для простолюття. Адже саме історія має бути надійним підґрунтям для формування його етнополітичної свідомості (Кониський: 3). Окрім того, історична спадщина нагадувала про існування української мови, якою говорили, оповідали пращури. Тож, О. Кониський, бачив у рідній мові потужну силу для реалізації українського проєкту та використання української мови в усіх сферах життя (Кониський: 8).

А власні переконання український мислитель намагається передати через долю Т. Шевченка у своєму творі «Проба влаштування хронології до творів Т. Шевченка». О. Кониський розмірковує про те, що геній і пророк українства міг не відбутися, власне, через цькування у школі, адже хлопець спілкувався виключно українською: *«В своїй коротенькій автобіографії Шевченко повідає нам, що перші його твори почали ся в «Літньому саду», але українська муза довго цурала ся його смаку, попсованого житєм в школі, в панській прихожій»* (Кониський: 4). Тому, українська школа та мова викладання насамперед визначали не просто траєкторію мислення інтелектуалів українського модерного руху, а й ставили питання про місце в місці української етноспільноти в

європейському вимірі. Мова визначає історичну місію народу, яка дозволяє змінити плін історії. Видатний український історик і науковець М. Костомаров, стаючи на захист української мови, резюмує у своїй праці «Огляд творів, написаних малоросійською мовою»: *«Мова, що звичайно називається малоросійська, на якій говорять у південно-західних губерніях Росії та в Галицькому королівстві, не є наріччя мови російської, що утворилася в останній час; вона існувала здавна»* (Костомаров: 157-185). До того ж, учений постійно наголошував на важливості всебічно розвивати українську літературну мову та літературу. Адже, за його переконанням: *«Література є душа народного життя, є самосвідомість народності»* (Костомаров: 33-65).

Д. Донцов у своїй публікації «Дві літератури нашої доби» характеризує велич Т. Шевченка й особливе ставлення М. Драгоманова до Кобзаря: *«Правда Шевченка – була правда натхненна, вибухова, пристрасна, запалена одною негаснучою думкою, ненавидюча зло, з патріотизмом, виплеканим на трагічних переказах історії нашої землі; з патріотизмом, що не шукав оправдання ні в книжкових «ідеалах», ні в новочасних ідолах «поступу» і «вселюдського щастя»...»* (Донцов: 1-296). Т. Шевченко, попри суперечності між апологетами, які його досліджували, залишається знаковою постаттю в історії України. Праця М. Драгоманова «Шевченко, українофіли й соціалізм» за твердженнями сучасників була контрверсійною, особливо для Галичини. Щоб відбілити власне ім'я перед громадськістю Заходу України, він був змушений видати книгу «Марія». Дослідники визначають, що М. Драгоманов з неточністю, за допомогою суб'єктивних суджень створив «непластичний вимір» Т. Шевченка. Проте, саме ця публікація вважається спробою синтезувати й систематизувати Кобзаря як особистість і творця нової української літератури (Драгоманов: 6).

Практично, О. Кониський і М. Драгоманов, Т. Шевченко та М. Костомаров заклали основу українського модерного руху. Названі історичні постаті, використовуючи доказові факти та поетичне слово, винесли українську проблему на всезагальне імперське обговорення і зуміли довести окремішність українського народу від російського етнічного елементу та слова від російського етнічного елементу. Вони використали усі легальні й напівлегальні засоби, щоб протистояти петербурзьким імперським наративам. Зрозуміло, що російський політикум досить добре усвідомлювали наслідки мовного фактору для звільнення

українського суспільства від кайданів малоросійства. Зростання нової української еліти, яка, завдяки мовно-культурній ідентичності, проклала шлях для вирішення питання політичної самоідентифікації народу.

Критики й апологети відзначали одну особливість О. Кониського: він став найкращим біографом, серед тих, хто майже сорок років по смерті Великого Українця створював його життєписи. Першим із таких життєписів став «Дитинний вік», а наступною працею, яка тільки посилила шевченкіану О. Кониського, була праця «Тарас Шевченко-Грушівський. Хроніка його життя» (Кониський: 3-5). Дослідник зазначає у першій частині, якими важкими постають молоді роки Тараса Шевченка. Та й сам геній української душі говорить про втрачене дитинство та молодість:

Як побачу

Мало хлопчика в селі,

Мов одірвалось од гиллі.

Одне одніське під тинням,

Сидить собі в старій ряднині,

Мині здається, що се я,

Що се ж та молодість моя (Шевченко: 233)
(Кониський: 1-12).

У цих словах уособлюється доля кожного українця та образ України в цілому. О. Кониський дуже ризикував своїм становищем, науковими та літературними здобутками у час публікації згаданого твору. Всупереч складним життєвим обставинам, праця і український світогляд зміцнили дух Т. Шевченка. Його зброєю було слово, яке змушувало хвилюватися від озлоблення одвічного ворога України (Кониський: 1-12).

На переконання О. Кониського, Шевченко усіма засобами наближав реалізацію українського проєкту через свою поезію. Навіть доля Т. Шевченка, особливо в тяжкі часи заслання далеко від рідної землі та свого коріння, в умовах заборони писати українською, ілюструвала: українське слово – то дух сили та нескореності. Подаючи цей матеріал, О. Кониський практично стверджував – рідна мова є символом нації та її невмирущості. Досить емоційно О. Кониський пише про «захлявні книжечки» поета і порівнює Т. Шевченка з легендарною постаттю «перебенді» – співця про народну волю. Бо відкрито просто неможливо було ділитися про речі, за які ти борешся протягом життя.

О. Кониський резюмує: *«Скільки було таких книжечок, запевне невідомо. Уважаючи на зручність ховати їх за хоявою, так щоб «доброді» того не спостерегли, книжечки й повинні були бути дуже маленькими; з сего і з віршів Шев-*

ченка можна гадати без помилки, що тих книжечок було чотири. Скрізь в віршах поет каже: книжечки, а в одному вірші говорить: «і четверту починаю книжечку в неволі мережати» (Кониський: 5). Варто все ж зазначити, що росіяни та поляки часто штучно створювали хуторянські образи українця. Це не тільки шкодило образу минувшини, думкам про самостійність, а й впливало на формування залежності, яка була створена штучно. Т.Г. Шевченко, як зазначає О. Кониський у своєму творі «Парубочий вік Т.Г. Шевченко до викупу з кріпацтва», описує як видатний поет був козачком у пана: «Звичаєм польських панів було держати «покоєвих козачків». Сей звичай, каже Шевченко, вигадали цивілізатори задніпрянської України – поляки, а пани инчих національностей, переняли від них отсю вигадку, – без слова – розумну» (Кониський: 5). Такі дії свідчили про своєрідний глум над минувиною, мовою та усіма ознаками ідентифікації. Адже, за словами О. Кониського, такі козачки часто ставали ляльками в руках панів. З огляду на ці обставини, ми можемо припустити, що через такі випадки ті, хто, наприклад, у добу Гетьманщини не зміг посміятися над Україною, у XIX ст. успішно це робили. Адже знали, що є бездержавність і відновити її досить непросто. Етнограф і засновник чернігівської громади Степан Ніс плідно взаємодіяв з О. Кониським. Разом вони зростали професійно та духовно на ниві української національної справи. Листи С. Носа просочені українською мовою та характеристиками проблемних питань культурницької фундації українського національного відродження (Коваленко: 1-728). У своєму листі від 28 листопада 1861 року тривожно оцінює стан функціонування недільних шкіл: «... Добра Ваша братія, що трудиться, заробляє «...» на той світ, а у нас недільні школи ні се, ні те – тліють, а не горять. Думка у наших братчиків дивовижу яку народити, щоб ще тої дивовижкі заробить грошей на недільну школу» (ІР НБУВ: 12). Недільні школи були освітнім капіталом українського національного відродження та потребували постійної фінансової підтримки. О. Кониський і Д. Пильчиков постійно долучалися до зборів коштів і матеріальних цінностей, які передавалися на баланс таких шкіл. Про це свідчать документи щодо кількості недільних шкіл у Полтавській дирекції училищ. (ЦДІАК: арк. 307–309). Отже, відродження української мови у вищому середовищі українського суспільства та в освітній сфері виявилось важкою працею навіть для ентузіастів-громадівців, які власними силами намагалися винести на п'єдестал панівне

значення української мови. О. Кониський самостійно боровся з русифікацією усіма можливими засобами, зокрема про це свідчать його різноманіття творів. Серед переліку варто назвати: «Юрій Горовенко», «Невидруковані поезії Т. Шевченка», «Варіанти на деякі твори Шевченка», «Із невидрукованих творів». У згаданому творі, а саме: «Варіанти на деякі твори Шевченка» у підтемі або ж своєрідному підрозділі «Москалева криниця», він подає у власні інтерпретації передруку творів Т. Шевченка, де виносить на обговорення питання поневолення «москалем» або ж росіянином українця (Кониський: 5). Зрозуміло, що таке поневолення ставало не тільки територіальним або ж фізичним. Поневолення перетворювало українця на духовного раба. Духовне рабство стає найгіршою формою протидії користуванню української мови в петербурзькій імперії. Фактично першим кроком у всіх інформаційних кампаніях, спрямованих на знищення української ідентичності, безперечно, є зміна способу мислення. Зміна українського мислення неминуче супроводжувалася загубленням мови.

Важливим кроком на шляху утвердження мови в освіті стало звернення 18 березня 1862 року, яке О. Кониський разом із полтавськими громадівцями представили петербурзькому уряду з проханням офіційного впровадження у шкільництво мови корінного народу Південно-Західного краю. Зasadничим принципом поданої петиції була «необхідність викладання українською мовою в народних школах Наддніпрянщини» (Боряк: 33). Колектив авторів ненав'язливо та у досить обережній формі стверджує, що сільське населення потребує розширеної форми освітнього процесу. Наполегливо та з використанням фактологічних аргументів полтавські громадівці намагаються довести велику різницю між іншими підкореними народами й українцями. Вони заявили, що мова є беззаперечною основою кожного народу, яку потрібно підтримати, а не держати у затиснутих політичних лещатах. Непохитною вимогою до царського уряду стала освіта саме українською мовою. Кожне речення освітян сповнене чіткістю поставленої мети: «Тутешній народ готовий прийняти грамотність та освіту, але ніяк інакше, ніж на своїй мові. Всі спроби дати грамотність на великоросійській мові залишаються лише спробами найбільш невдалими...» (Боряк: 33). Останнє проаналізоване речення з петиції резюмує і боротьбу культурницького крила модерного руху. Так, вона лишається у превентивній, не агресивній, не в революційній формі боротьби. Проте ця легальність свідчить по-перше, про обґрунто-

ваність заявлених пунктів петиції, та водночас і про спробу діалогу з урядом.

О. Кониський підтримував постійний зв'язок з іншими громадами, передусім із чернігівською. Дослідниця І. Клер акцентує увагу на освітній діяльності Л. Глібова. Відомо, що Л. Глібов і О. Кониський організували роботу у спільній боротьбі за становлення Чернігівської громади та відомого часопису «Чернігівського листка». Журнал функціонував як друкований орган регіонального представництва громади з 1861–1863 рр. (Клер: 115–118). О. Кониський наполегливо співпрацював не тільки з чернігівською громадою, а й активно взаємодіяв щодо мовного питання із харків'янами. Суть цієї роботи полягала у підготовці *«Петиції викладачів київських шкіл до Петербурзького комітету грамотності з обґрунтуванням необхідності викладання українською мовою в народних школах» від 18 березня 1862 року. Окрім петиції, яка була складена й підписана особисто О. Кониським, Д. Пильчиковим, В. Лободою, паралельно працювали інші громади, які стали координаційними центрами по реалізації мовного питання. Київські викладачі прямо і послідовно пояснювали керівникам навчального округу, що у викладачів і студентів, учнів та вчителів немає базового порозуміння під час навчального процесу. Тактовно та з використанням пояснення методики викладання будь-якого з предметів загального циклу, вчителі пояснили, що якість освіти знижується, залишаючись тільки на попередньому рівні. Звісно, що Петербург цікавила тільки формалізація, а не реальні зміни* (Боряк: 33). Безсумнівно, царат не збирався вести будь-які конструктивні розмови з українофілами, бо визнання української мови як самостійної, відмінної від російської, стало питанням суто політичним і в майбутньому передбачало руйнування великодержавницької концепції та ідеологеми про триєдність російського народу, де українців розглядали вторинною, маргінальною масою. Стандартизація української мови була досить чутливою проблемою і для М. Драгоманова, посідаючи в його творчості одне з пріоритетних місць.

Втім, для М. Драгоманова властиве мінливе ставлення до мовного питання, з огляду на власні методологічні підходи та пропозиції, які простежуються у його працях та опублікованих творах. Критики та дослідники пропонують уважно розглянути його тезові положення. Дослідник В.В. Деркач виокремлює такі характеристики М. Драгоманова стосовно мовної проблематики: **мова не може проживати окремо від суспіль-**

ства. Це логічно пояснюється комунікаційними моделями, через які населення сприймає соціокультурний світ (Деркач: 1). Мова не може бути явищем тимчасовим і незрозумілим, адже саме через неї екстраполюється освітній компонент. Згадати лише недільні школи, в яких працював М. Драгоманов. Не тільки педагогічна творчість, а й методичний контроль за якістю навчальних матеріалів був архіважливою складовою. Залежно від атмосфери, яка панувала в аудиторії та від контингенту, ми можемо бути впевнені, що були спроби педагогічного зондування думок здобувачів освіти та намагання засіяти зерна національного ґрунту. **Роман Сольчаник у наукових коментарях у 1976 р. у Мюнхені аналізує промову М. Драгоманова на Паризькому літературному конгресі 1878 року.** Він зазначає, що цей історичний документ став гострою рефлексією на Емський указ від 18(30) 1876 року, який зруйнував значну частину здобутків українських інтелектуалів майже столітньої праці для реалізації національного відродження. Бажанням М. Драгоманова було оповістити становище українства в Російській імперії через призму мовного питання (Сольчаник, 75–77). Під час розгляду документа необхідно відзначити ще й позитивну роль французьких масонів, які розглядали тодішню геополітичну ситуацію загалом, адже їх цікавив європейський геополітичний вимір. Масони розглядали не тільки морально-етичне вдосконалення людства, водночас вони мали вплив на політичні процеси. Хто і за яких умов очолить новий уряд під час революційних змін не тільки у Франції, а й в імперській Росії. Які протиборчі блоки національних меншин та етносів творитимуть майбутню державу, та яку стратегію ці етноспільноти презентують світу. Це буде договір чи умови? М. Драгоманов у повідомленні міжнародному конгресу громади літераторів від українців громади до європейського товариства зазначає: *«Ми вважаємо своїм обов'язком цим повідомленням нагадати представникам літературного світу від усіх цивілізованих націй, що згадане вище розпорядження все ще лишається чинним»* (Драгоманов, 2). Українські «сіячі», як їх називає І. Гирич, не могли прийняти накладені Емським указом заборони на власну культуру, мову та історію. Питання збереження ексклюзивності українського слова було винесено на міжнародний рівень.

У підручнику *«Народні школи на Україні серед життя в Росії М. Драгоманова»*, який був виданий у Швейцарії, у 1877 році давньоукраїнською мовою, елементами в'язі було зашифроване побажання самого дослідника щодо любові не тільки

до Батьківщини, а й до мови (Драгоманов: 1-152). Український мислитель під час публікування власних творів відстоював мовний федералізм, що, за його розумінням, передбачало відсутність боротьби за першість серед інших мов. М. Драгоманов акцентує увагу на впровадженні українських шкіл в українських зрусифікованих містах, де робітництво забуло свою рідну мову, а отже скоро забуде своє національне коріння. Дослідниця О. Матрос влучно використовує тезову характеристику М. Драгоманова, яку висловила С. Русова: *«Уряд поставився дуже підозріло до молодії справи, побачив у ній звичайне страхование сепаратизму. На захист справи виступив М. Драгоманов і в палких статтях намагався переконати уряд, що політика й педагогіка – дві цілком окремі сфери діяльності, і кожний чесний політик в той час, коли він стоїть перед учнями, не проводить жодної партійної пропаганди, а дбає лише про найкраще проведення освіти»* (Русова: 156-157). Безсумнівним є факт, що Софія Русова вболівала за українську освіту саме українською мовою. З власної ініціативи вона засновувала напівлегальні, а то й нелегальні заклади дошкільної та шкільної освіти. У цих закладах навчання проводилося рідною мовою. Мовознавиця О. Калита пропонує звернути увагу на соціолінгвістичний аналіз праць М. Драгоманова, зокрема на *«Антракт з історії українофільства 1863–1872»*, *«Чудацькі думки про українську національну справу»*, *«Література російська, великоруська, українська і галицька»*, *«Галицько-руське письменство»* (Калита: 1-2). М. Драгоманов підіймає дискусійне літературне питання і говорить про незгоду поміж москвофілами, русинами, панрусистами. Він ніби просить їх дійти згоди, попри певну особисту неприязнь, бо архіважливим є благо українського народу. Таким благом постає літературне слово та українська мова (Драгоманов: 1-75). У 1874 році М. Драгоманов оцінює неоднозначно серед творців національної справи. Відсутність мовної єдності, на думку вченого, призводить до негативного впливу й у політичному виборі українця. Адже в його очах постають кілька України: австро-рутенська, україно-російська, російсько-польська, польсько-українська та, власне, українська. Заклик є простим: потрібно взаємодіяти одне з одним, але у вирішальний момент залишиться тільки один варіант побудови мовної стратегії української держави. Модерний рух розвивався досить швидко, породжуючи нові пропозиції та концептуальні спроби державного будівництва. М. Драгоманов стверджував, що українські інтелектуали усвідом-

люють – без мови корінної нації ускладнюватимуться кожні подальші кроки становлення України (Драгоманов: 1-75). Отже, від мови залежав фактор національного єднання та чітка спрямованість векторів, які на базі мови мали б створити потужну націю.

Інтелектуальне середовище та думки про славу Гетьманщини, які були виплекані у батьківському домі М. Драгоманова, спонукали його обережно піднімати мовну проблематику. Зокрема у праці *«Творці козацьких дум»* (публікація була позначена як загублена серед інших чи маловідомих праць автора) вчений посилався на складну геополітичну й етичну політику Петербурга. Ми можемо допустити, що вона могла становити загрозу освітній галузі та прогресивним силам, які підтримували етапи національного відродження. У самому творі розглядаються такі спірні питання, як авторства дум, персоніфікованого елементу, тобто тих, хто їх співав, та за яких обставин вони створені. М. Драгоманов зазначає, що потрібно відійти від стереотипного бачення співаків української думи, припинити бачити у них жебраків та знедолених людей. Дослідник вказує на наукові розвідки П. Житецького та частково їх підтримує, бо бажає винести на розгляд громадськості значення творчої особи, яка передавала ці фольклорні скарби українського народу. Особливо він відзначав важливість невільницьких дум. У них подано найбільше любові та поваги, усіх морально-етичних способів комунікації з Батьківщиною. Полонені бранці на галерах оспівували свій сум і тугу через втрачений зв'язок із власним народом (Драгоманов, 290). М. Драгоманова турбує й питання спотворення образу кобзаря. Він логічно намагається пояснити та обґрунтувати тезу про високий рівень обізнаності піснями, життєвим досвідом такої особи, яка була «господарем», не плебсом міста або села: *«майже завжди се був хазяїн, котрий тільки часами йшов співати, щоб зібрати милостиню. Давніше ся ріжниця мусіла бути ще більша, а в часах існування лицарсько-козацької верстви співак життя людей мусів і сам належати до неї»* (Драгоманов, 291).

Спотворення образу українського літературного героя, борця за мову, не було звичайним явищем для російської літератури та публіцистики. Експозиція знедоленого образу українського кобзаря-лицаря в образі маргінала вміло використовувалася з метою для пропаганди негативних рис українства та приниження у порівнянні з російською етноспільнотою. Адже перед світом поставив портрет недостойного та нещасного селянина або робітника, який мав би бути нецікавим для

читача. Досліджувати такий типаж нещасної особи в історії, а тим паче цілого народу країни в центрі Європи, ні в кого не викликало бажання. На жаль, цей негатив минулого спадку імперських, штучно створених наративів, з якими необхідно вести ідеологічну боротьбу, продовжує існувати й досі.

Термін «критичне мислення» у минулому М. Драгоманов підсилює верифікацією фактів та подій. Він просить про ретельну перевірку дум, які, на його думку, не можуть ними вважатися – через написання їх окремими письменниками та представниками інтелектуального світу. Зокрема це думи про І. Мазепу, С. Палія, події україно-шведського союзу (Драгоманов, 291). Його прохання в сьогодні ми б трактували як «медіаграмотність». Верифікація історії та мовного компоненту є ознакою освіченого українства.

М. Драгоманов часто друкував власним коштом твори українського письменства задля поширення української мови та ідеї не тільки серед етнічних українців, нової української діаспори за кордоном, а й серед європейського населення, з яким Україна пов'язана давніми культурними та дипломатичними відносинами. Серед книг, виданих ученим: «Лихі люди» Т. Шевченка, «Хіба ревуть воли як ясла повні» М. Старицького, «Пан народолюбець», «Кобзар» Т. Шевченка. Він вважав, що не тільки навчальна література може пояснити важливість вивчення української мови, а й публікації дослідників, письменників, науковців. Тобто закликав до постійного розвитку українськості всередині себе, мотивував українців духовно зростати.

Втім, к праці «**Чудацькі думки про українську національну справу**», М. Драгоманов критикує українське письменство, яке віддало перевагу етнографічним сюжетам і старосвітським ідеям. Вчений називає цих письменників інструментом гнилизни й темноти (обскуратизму). Час диктував інші вимоги та потреби для поступу українського народу в епоху модерну. Необхідність розірвати пута маргінальності, щоби простувати у майбутнє разом з усім цивілізованим світом. Українську мову в цьому випадку необхідно плекати як ознаку самоідентифікації, щоби хвиля новітніх течій не поглинула українську етноспільноту й не перетворила на придаток російського народу (Драгоманов: 332). На думку М. Драгоманова, варто було постійно працювати над створенням українських бібліотек, доповнювати й розширювати перелік українських видань, адже через ці установи мало відбуватися народження українського слова. Не тільки народження слова, а й його удосконалення. Модерний вид української

мови мав постати як спосіб боротьби із засиллям велико- та малоросійства та визначити подальші орієнтири у розбудові держави. Дослідник визначає досконалість літературної мови та індивідуальність народної мови, вказуючи насиченість діалектизмами. Твори, написані українською, слід писати так, щоби будь-який українець міг знайомитися з ними, аналізувати їх і відчувати себе українцем (Драгоманов: 366).

М. Драгоманов мав великий авторитет у своїй власній родині. Він підтримував зв'язок з іншими видатними членами сім'ї, як-от Олена Пчілка та Леся Українка. Родичі разом пройшли непрості життєві випробування, бо після втрати батьків М. Драгоманов змушений був допомагати сестрам матеріальними засобами. Усі вони були охоплені однією ідеєю: зміцнення українського слова літературного слова та утвердження ідентичності. Хоча М. Драгоманов, вказував, що російську літературу можна вивчати й досліджувати, але ми можемо дійти до висновків, що Олена Петрівна мала виключно український підхід. Про її непохитність свідчать документи, які опубліковані в Інституті Рукопису НАН України, а саме – підпис під проханням до Міністерства народної освіти про необхідність надання можливості українському народові навчатися рідною мовою. Українська література без української мови не могли існувати окремішно, можливо, тому Олена Драгоманова (у дівочтві) мала досить стримані родинні стосунки зі своїм братом (Інститут рукопису НАН України: арк. 1). Згодом О. Пчілка у 1920-х роках видасть спогади про свого відомого брата та діяча, де розкриє зміст стосунків із Михайлом Драгомановим. Надзвичайно тепле спілкування склалося між Л. Українкою та М. Драгомановим – цими двома учасниками процесу творення модерної української літературної думки. Вважається, що саме М. Драгоманов мав один із домінуючих впливів на видатну українську поетесу. Особисте знайомство двох видатних постатей української історії відбулося фактично у 1876 році. Цього року М. П. Драгоманов через переслідування змушений був емігрувати за кордон. З огляду на обставини, О. Пчілка хутко збрала родину для того, щоби востаннє побачитися, поспілкуватися та зміцнити відносини (ЦДАВО: 22). Сприятливий мікроклімат і спілкування віднаходимо також у листах, які зберігаються у Центральному державному історичному архіві у м. Львові (ЦДАЛ: 26). Дядько Лесі Українки цінував листування з Л. Косач (Українкою) та постійно хвилювався, чи надійшли його листи до племінниці. Поштові відправлення надсилалася до різних локацій, де перебувала Леся

Українка та її члени родини. Зокрема і в м. Одесі та Парижі (ЦДІАЛ: 27). Час від часу вони губилися, тому дядько запевняв Лесю віднаходити ці листи. Вочевидь, там зберігалися цінні поради щодо покращення літературних та дослідницьких навичок поетеси. Тож М. Драгоманов постав рецензентом представниці української модерної літератури, оскільки у листі від 14 жовтня 1893 року він радить видавати окремі перевірені твори у «Хліборобі» та питає її про згоду контактувати з цим видавництвом. Бажає літературних успіхів у Києві та Одесі (ЦДІАЛ: 28). М. Драгоманов радить Лесі Українці не тільки думати про українську літературу, а й вивчати інші мови, щоб донести українські ідеї: *«А ти, гляди, довчись по англійському, хоч не говориш, а читати»* (ЦДІАЛ: 29). На противагу своєму відомому брату, О. Пчілка була впертою націоналісткою і не підтримувала його позитивного ставлення до російської літератури.

Попри індивідуальні підходи у вирішенні української бездержавності, у трьох видатних представників роду Драгоманових було спільне уявлення про те, що мова є основою нації, її ключем до постійного процвітання та недопущення нав'язливих і шкідливих ідей російської культури та її домінуванням над українською. Адже культура та мовний компонент ніколи не перебувають окремо від творення держави. Він, навпаки, мурує сходи до базисних елементів, на яких це державне утворення має розбудовуватися. Поміж тим, культура й мова закладають систему цінностей, яка згодом визначатиме подальші відносини та геополітичне становище окремої держави серед інших країн.

Висновки. Українське слово та боротьба за його реалізацію триває понад 300 років. Актуальною темою є і в сьогоденні, оскільки українсько-російські війни мають полярну мету: одні

прагнуть знищити українську державу, інші – утвердити її політичний незалежний поступ. Окремішність народу починається із його бажання та прагнення говорити мовою своїх пращурів і стати повноцінною нацією. О. Кониський, як нащадок козацько-духовного роду, прагнув пояснити українцям, чому їхнє слово є провідником до визволення. У статті визначено його невпинну боротьбу за легітимність, за право вживати мову у багатьох сферах освітньо-культурного життя. Натомість М. Драгоманов, говорить про всеохопність кожного промовленого слова українською. Два діячі мали різні відтінки реалізації державництва через мову, та їхня діяльність і мислення були спрямовані на утвердження права на мовну ідентичність свого народу. Звісно, що такі нарративи українських мислителів суперечили офіційним доктринам уряду російської імперії. Усе ж, відповіддю на утиски М. Драгоманов, на відміну від О. Кониського, розглядав мову як ідеологічну зброю політичного поступу українства та пропонував широку програму політичної освіти. Мова у його розумінні завжди була вагомим компонентом української ідентичності. М. Драгоманов вважав, що осмислення європейської передової думки має відбуватися через українську мову, хоча й не заперечував використання російської літератури та теоретичної прогресивної думки. Тому він закликав використовувати українську мову в шкільництві як перший крок до формування політично свідомого суспільства. Науковець вказував на необхідність нарешті подолати ідеологічний штамп, що українська мова – це мова плебейська, селянська (Драгоманов: 276-280). Адже нею говорив п'ятнадцятимільйонний народ, що проживав на теренах від Кірлібаби до Кубані, від Новгород-Сіверська до гирла Прип'яті, Пінська, Білостока від Новочеркаська до Слов'яно-Сербської і Воронезької губернії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Дяченко О.В. Діяльність недільних шкіл на Полтавщині на початку 1860-х рр. Гуманітарний журнал. 2015. № Вип. 2. С. 62–70.
2. Берло Г.Л. Листи Кониського О. Я. Інститут рукопису Національної бібліотеки імені В.В. Вернадського. Ф. Х, опис № 14732.Од. зб. 14732. Арк. 2–156-а.
3. Гаврилюк М.О. Життєві орієнтири О. Кониського та мовне питання в культурницькому еволюціонізмі. Всеукраїнська наукова конференція молодих істориків науки, техніки і освіти та спеціалістів: зб. матеріалів ХХІХ всеукр. наук. конф. Київ: НАН України, 2024. С.69–70.
4. Іванова Л.Г. Національна ідентичність та український модерний рух: монографія. Вид. 2-ге. Київ: Дніпро, 2019. 392 с.
5. Кониський О.Я. Записки наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка. В 107 т. Т. 33. Варіанти на деякі Шевченкові твори. Львів: 1900. С. 1–3.
6. Кониський О.Я. Записки наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка. В 107 т. Т. 39. Варіанти на деякі Шевченкові твори. Львів: 1901. С. 1–16.
7. Деркач В.В. Мовознавчі погляди М.П. Драгоманова. Культура народів Причорномор'я. 2000. Вип. № 14. укр. С. 94–96.

8. Драгоманов М.П. Народні школи на Україні серед життя і письменства в Росії М. Драгоманова (*Les Ecoles Populaires en Ukraine* par М. Драгоманов) Женева: Громада, 1877. 152 с.
9. Вибрані педагогічні твори: 4 кн. / заг. ред. Є. І. Коваленко. Чернігів: РВК «Десянська правда», 2008. Кн. 3. 240 с.
10. Калита О. М. Соціолінгвістичні аспекти наукової спадщина Михайла Драгоманова (1841–1895). Мова і суспільство. 2014. № 5. С. 48–53.
11. Драгоманов М.П. Література російська, великоруска, українська и галицька. Львів: друкарня Товариства ім. Т.Г. Шевченка. 1874. 75 с.
12. Енциклопедія історії України: у 10 т. / гол.ред. В. А. Смолій. Київ: Наукова думка.2010. Т. 7. 728 с.
13. З чернігівської громади 1861–1863 рр. Листи Леоніда Глібова й Степана Носа до О. Кониського. ІР НБУВ (ІНСТИТУТ РУКОПISУ НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ ІМЕНІ В.І. ВЕРНАДСЬКОГО). Ф. Х. Оп. №17000 (Возняк М.). Арк 1-13.
14. М. Драгоманов. Література українська, проскрибована рядом російським. Журнал «Сучасність». Вип. 5. 1976. С. 1–54.
15. М. Драгоманов. Література українська, проскрибована рядом російським. Журнал «Сучасність». Вип. 8 (187–188). 1976. С. 54.
16. Mykhailo Drahomanov and the Ems Ukase: A note on the Ukrainian question at the 1878 International literary congress in Paris. «Harvard Ukrainian Studies», 1977. Vol. 1. p. 2.
17. Костомаров М.І. Огляд творів, написаних українською мовою. Український літературний збірник «Молодик» на 1844 рік. Видання І. Бецького. Ч. III. 1843. С. 157–185.
18. Драгоманов М.П.Твори козацьких дум. Львів: Житє і слово. 1894. Вип. 1. С. 289–292.
19. Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання / Г. Боряк, В. Баран, Л. Гісцова, Л. Демченко, О. Музичук, П. Найденко, В. Шандра. Київ: Інститут історії України, 2013. 810 с.
20. Іванова Л.Г. Національна ідентичність та український модерний рух: монографія. Вид. 2-ге вид. Київ: Дніпро, 2017. 368 с.
21. Проценко О. А., Лісовий В.С. Мова і національна індивідуальність. Націоналізм: антологія Йоган-Г. Гердер. Київ, 2000. 872 с.
22. Українська педагогіка в персоналіях: у 2 кн. /за ред. О. В. Сухомлинської. Київ: Либідь, 2005. Т. 1. 552 с.
23. Кониський О. Я. З Полтави. Основа, 1862. Вип. № 1. С. 74.
24. Милько В.І. Управлінсько-кадрова політика Міністерства народної освіти в оцінках Михайла Драгоманова (50-70-ті рр. XIX ст.). Збірник наукових праць Інституту історії України НАН України. 2018. Вип. 29. С. 1–19.
25. Костомаров М.І. Дві російські народності: монографія. Санкт-Петербург, 1903. Т. 1. 111 с.
26. Кониський О. Я. Тарас Шевченко-Грушівський: хроніка його життя Записки наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка. Т. 1. Львів: 1898–1901. С. 1–393.
27. Шевченко Т. Г. Кобзарь: з додатком споминок про Шевченка писателів Тургенева і Полонського. Прага: Друкарня Др. Ед. Грегара, 1876. С. 233 с.
28. Клер І. Г. Діяльність українських громад наприкінці 50-х – на початку 60-х рр. XIX ст. у працях істориків 20-х рр. XX – на початку XXI ст. Наукові праці Чорноморського державного університету ім. П. Могили комплексу «Києво-Могилянська академія».2014. Вип. 229. С. 115–120.
29. Павлик Михайло (1853–1915), публіцист, письменник, громадсько-політичний діяч, дійсний член НТШ. ЦДІА у Львові. Ф. 663. Оп. 2, Спр. 97. Арк. 27–30.
30. Канцелярія попечителя київського навчального округу, м. Київ. ЦДІА у Києві. Ф. 707, Оп. 27, спр. 467, арк. 307–309.
31. Косач-Кривинюк Ольга Петрівна – письменниця. ЦДІА у Києві. Ф. 4461, Оп. 1, спр. 1, арк. 22.
32. Драгоманов М.П. Вибране. Київ: Либідь, 2008. 688 с.
33. Літературно-публіцистичні праці : у 2 т. / за ред. О. Я. Лисенко. Київ: Наукова думка, 1970. Т. 2. 592 с.
34. Літературно-публіцистичні праці : у 2 т. / за ред. О. Я. Лисенко. Київ: Наукова думка, 1970. Т. 1. 531 с.
35. Комплексний фонд «Літературні матеріали». Зібрання літературних творів і документів поч. XII–XX ст. ІР НБУВ (ІНСТИТУТ РУКОПISУ НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ ІМЕНІ В.І. ВЕРНАДСЬКОГО) Ф. І, № 44062. 1-2 арк.
36. Донцов Д.І. Дві літератури нашої доби. Торонто: видавництво «Гомін України», 1958. 296 с.
37. Драгоманов М.П. Шевченко, українофіли й соціалізм. Львів: Українська русько-видавнича спілка, 1906. 184 с.

REFERENCES

1. Diachenko O.V. (2015) Diialnist nedilnykh shkil na Poltavshchyni na pochatku 1860-kh rr. [Activities of Sunday schools in Poltava Oblast in the early 1860s.]. Humanitarnyi zhurnal.- Humanitarian journal.№ 2. 62–70. [in Ukrainian].
2. Berlo H.L. (1924) Lysty Konyskoho O. Y. [Letters of Konysky O. J.] Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteki imeni V.V. Vernadskoho-Manuscript Institute of the National Library named after V.V. Vernadskyi, X, № 14732.2–156-a. [in Ukrainian].
3. Havryliuk M.O. (2024) Zhyttievi oriientyry O. Konyskoho ta movne pytannia v kulturnytskomu evoliutsionizmi. [Life orientations of O. Konyskyi and the language issue in cultural evolutionism] Vseukrainska naukova konferentsiia molodykh istorykiv nauky, tekhniki i osvity ta spetsialistiv: zb. materialiv XXIX vseukr. Nauk. konf. Kyiv: NAN Ukrainy. National

Academy of Sciences of Ukraine. – All-Ukrainian scientific conference of young historians of science, technology and education and specialists XXIX. 69–70. [in Ukrainian].

4. Ivanova L.H. (2019) *Natsionalna identychnist ta ukrainskyi modernyi rukh: monohrafiia*. [National identity and the Ukrainian modern movement: a monograph]. Dnipro, 2.392. [in Ukrainian].

5. Konyskyi O.I. (1900) *Varianty na deiaki Shevchenkovi tvory*. [Variants on some of Shevchenko's works]. *Zapysky naukovoho tovarystva im. T. H. Shevchenka*.– Notes of the Scientific Society named after T. G. Shevchenko, 33. 1–3. [in Ukrainian].

6. Konyskyi O.I. (1900) *Varianty na deiaki Shevchenkovi tvory*. [Variants on some of Shevchenko's works]. *Zapysky naukovoho tovarystva im. T. H. Shevchenka*.– Notes of the Scientific Society named after T. G. Shevchenko, 39. 1–16. [in Ukrainian].

7. Derkach V.V. (2000) *Movoznavchi pohliady M.P. Drahomanova*. [Linguistic views of M.P. Drahomanova]. *Kultura narodiv Prychornomia*. – Culture of the peoples of the Black Sea region, 14. 94–96. [in Ukrainian].

8. Drahomanov M.P. (1877) *Hapodni shkoly na Ukpaini seped zhyttia i pysmenstva v Rosii* M. Dpahomanova (Les Ecoles Populaires en Ukraine par M. Dpahomanov) [Modern schools in Ukraine between life and writing in Russia by M. Dpagomanov]. Hromada – Publishing house «Hromada». 1–152. [in Ukrainian].

9. Rusova S.F. (2008) *Vybrani pedahohichni tvory / zah. red. Ye. I. Kovalenko*. [Selected pedagogical works / general edition of the works of E. I. Kovalenko] «Desnianska pravda» – Desnian truth, № 3. 240. [in Ukrainian].

10. Kalyta O. M. (2014) *Sotsiolinhvistychni aspekty naukovoї spadshchyna Mykhaila Drahomanova (1841–1895)*. [Sociolinguistic aspects of the scientific heritage of Mykhailo Drahomanov (1841–1895).] *Mova i suspilstvo* – Language and society. № 5. 48–53. [in Ukrainian].

11. Drahomanov M.P. (1874) *Literatura rossiyska, velykoruska, ukrainska y halytska* [Russian, Great Russian, Ukrainian and Galician literature]. Drukarnia Tovarystva im. T.H. Shevchenka – Printing house of the Society named after T. H. Shevchenko. 75.

12. *Entsyklopediia istorii Ukrainy (2010) hol.red. V. A. Smolii*. [editor-in-chief V. A. Smolii]. *Naukova dumka* – Scientific thought. 7. 728. [in Ukrainian].

13. Manuscript Institute of the Volodymyr Vernadskyi National Library (1861–1863) *Z chernihivskoi hromady. Lysty Leonida Hlibova y Stepana Nosa do O. Konyskoho*. [From the Chernihiv community of 1861–1863. Letters of Leonid Hlibov and Stepan Nos to O. Konyskyi] INSTYTUT RUKOPYSU NATSIONALNOI BIBLIOTEKY UKRAINY IMENI V.I. VERNADSKOHO. F. X. Op. № 17000 (Vozniak M.). Ark 1–13. [in Ukrainian].

14. Drahomanov M.P. (1976). *Literatura ukrainska, proskrybovana riadom rossiyskym*. [Ukrainian literature is interspersed with a number of Russian ones.]. *Zhurnal «Suchasnist» – «Modernity» magazine*, 5. 1–54. [in Ukrainian].

15. Drahomanov M.P. (1976). *Literatura ukrainska, proskrybovana riadom rossiyskym*. [Ukrainian literature is interspersed with a number of Russian ones.]. *Zhurnal «Suchasnist» – «Modernity» magazine*, 8. 1–54. [in Ukrainian].

16. Drahomanov M.P. (1977). *Mykhailo Drahomanov and the Ems Ukase: A note on the Ukrainian question at the 1878 International literary congress in Paris*. *Harvard Ukrainian Studies*, 1977. Vol. 1. p. 2. [in English].

17. Kostomarov M.I. (1843) *Ohliad tvoriv, napsanykh ukrainskoiu movoiu*. *Ukrainskyi* [Review of works written in Ukrainian] *Ukrainskyi literaturnyi zbirnyk «Molodyk»* – Ukrainian literary collection «Molodyk», 3. 157–185. [in Ukrainian].

18. Drahomanov M.P.(1894) *Tvortsi kozatskykh dum* [Creators of Cossack thoughts] *Zhytie i slovo* – Life and word, 1. 289–292. [in Ukrainian].

19. *Ukrainska identychnist i movne pytannia v Rosiiskii imperii: sproba derzhavnoho rehuliuвання (1847–1914)*. (2013) *Zbirnyk dokumentiv i materialiv Instytut istorii Ukrainy*. – Collection of documents and materials of Institute of History of Ukraine, LXII.1–810. [in Ukrainian].

20. Ivanova L.G. (2017) *National identity and the Ukrainian modern movement: a monograph*. [National identity and the Ukrainian modern movement: a monograph]. Dnipro, 1– 368. [in Ukrainian].

21. Protsenko O. A., Lisovyi V.S. (2000) *Mova i natsionalna individualnist*. *Natsionalizm: antolohiia Yohan-H. Herder*. [Language and national individuality. Nationalism: an anthology by Johan-G. Herder.]. *Smoloskyp -Torch*. 1–872 s. [in Ukrainian].

22. Sukhomlynska O.V. (2005) *Ukrainian pedagogy in personalities*. [Ukrainian pedagogy in personalities]. *Lybid*. – *Либідь*. 1–552. [in Ukrainian].

23. Konyskyi O. Ya. (1862) *Z Poltavy*. [From Poltava]. *Osnova-Basis*, 1. 1–74.

24. Mylko V.I. (2018) *Upravlinsko-kadrova polityka Ministerstva narodnoi osvity v otsinkakh Mykhaila Drahomanova (50-70-s y. XIX th century)*. [Management and personnel policy of the Ministry of National Education in the assessment of Mykhailo Drahomanov]. *Zbirnyk naukovykh prats Instytutu istorii Ukrainy NAN Ukrainy* – Collection of scientific works of the Institute of History of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine, 29. 1–19.

25. Kostomarov M.I. (1903) *Dvi rosiiski narodnosti: monohrafiia*. [Two Russian nationalities: a monograph.]. St. Petersburg, I. 1–111 s.

26. Konyskyi O. Ya. (1898-1901) *Taras Shevchenko-Hrushivskyi* [Taras Shevchenko-Hrushivskyi: the chronicle of his life]. *Zapysky naukovoho tovarystva im. T. H. Shevchenka* – Notes of the Scientific Society named after T. G. Shevchenko. 1. 1–393.

27. Shevchenko T. H. (1876) *Kobzar: z dodatkom spomynok pro Shevchenka pysateliv Turheneva i Polonskoho* [Kobzar: with an appendix of commemorations about Shevchenko by the writers Turgenyev and Polonsky]. Praha: Drukarnia Dr. Ed. Hrehra – Prague: Printing House Dr. Ed. Gregor. 1–233.

28. Klyer I. G. (2014) Activities of Ukrainian communities in the late 50s and early 60s of the 19th century in the works of historians of the 20s of the XX – at the beginning of the XXI century *Naukovi pratsi Chornomorskoho derzhavnoho universytetu im. P. Mohyly kompleksu «Kyievo-Mohylianska akademiia»*, 229. 115–120.

29. Pavlyk Mykhailo (1843-1940), publitsyst, pysmennyk, hromadsko-politychnyi diiach, diisnyi chlen NTS. Central State Historical Archive of Lviv. Fund № 663, Description 2, Case 97. Sheet 7. [Publicist, writer, social and political activist, active member of the National Academy of Sciences. 27–30. [in Ukrainian].

30. Central State Historical Archive of Kyiv. Fund № 707, Description 27, Case 467. Kantseliariia popechytelia kyivskoho navchalnoho okruhu, m. Kyiv. [Office of the trustee of the Kyiv educational district, Kyiv]. 307–309.[in Ukrainian].

31. Olga Petrivna Kosach-Kryvynyuk is a writer. Central State Historical Archive of Kyiv. Fund № 4461, Description 1, Case 1. 1–22.

32. Drahomanov M.P. (2008) *Vybrane* [Selected]. *Lybid-Lybid*. 307–309. [in Ukrainian].

33. O. Y. Lysenko (1970) *Literaturno-publitsystychni pratsi*. [Literary and journalistic works]. *Naukova dumka – Scientific thought*, 2. 1–592.

34. O. Y. Lysenko (1970) *Literaturno-publitsystychni pratsi*. [Literary and journalistic works]. *Naukova dumka- Scientific thought*, 1. 1–592.

35. Manuscript Instituten of the Nationl Library of Ukraine Named by V.I. Vernadsky. *Kompleksnyi fond «Literaturni materialy»*. Fund № 1, Description 44062. *Zibrannia literaturnykh tvoriv i dokumentiv poch. XII–XX centuries* [The collection of literary works and documents began. XII–XX centuries]. 1–2. [in Ukrainian].

36. Dontsov D.I. (1958) *Dvi literatury nashoi doby*. [Two literatures of our time]. *Vydavnytstvo «Homin Ukrainy» – «Homin of Ukraine» publishing house*. 1–296. [in Ukrainian].

37. Drahomanov M.P. (1906) *Shevchenko, ukrainofily y sotsializm* [Shevchenko, Ukrainophiles and socialism]. *Ukrainska rusko-vydavnycha spilka – Ukrainian Russian-publishing union*. 1–184. [in Ukrainian].